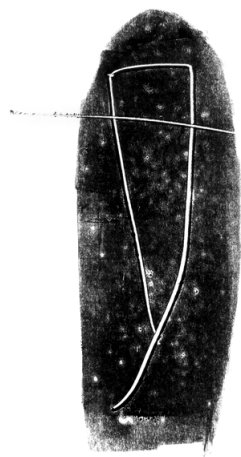

MARUZSA ZOLTÁN

SEM KORMÁNYON, SEM ELLENZÉKBEN:

Tisza István belpolitikai tevékenysége
második miniszterelnökségét követően

Mivel az uralkodó belső reformokra – így különösen a választójog bővítésére – vonatkozó elképzeléseivel Tisza sem azonosult, néhány hónapos manőverezést követően 1917. május 23-án benyújtotta lemondását.

Tisza István 1913. június 10-én került másodszer is Magyarország miniszterelnöki székébe. Mivel pártja, a Nemzeti Munkapárt 1910 óta abszolút többséggel rendelkezett a képviselőházban, a kormányzás feltételei kedvezőek voltak, így nagy munkabírással látott neki elképzelései megvalósításának. 1914. július 28-án azonban kitört az első világháború, ezért Tisza minden figyelmét a belső nyugalom fenntartására és a katonai képességek maximalizálására fordította, kemény kézzel kormányozva Magyarországot. Politikája meglepően sokáig eredményesnek bizonyult, a háború elhúzódása és a nehézségek fokozódása azonban az ő tekintélyét is megtépázták, az antant államaiban pedig úgy tekintettek rá, mint a Monarchia erős emberére, aki egyúttal a Központi Hatalmak háborús ellenállásának egyik oszlopa.

Nem véletlen tehát, hogy a Ferenc József halála után jelentős ambíciókkal trónra lépett IV. Károly király már 1917 februárjában mást szeretett volna a magyar miniszterelnöki székben látni.¹ Mivel az uralkodó belső reformokra – így különösen a választójog bővítésére – vonatkozó elképzeléseivel Tisza sem azonosult, néhány hónapos manőverezést követően 1917. május 23-án benyújtotta lemondását. A korábbi stabilnak mondható kormányzást ezzel egy új időszak váltotta fel: elhúzódó kormányválság következett. Az új kabinet felállítását az nehezítette meg, hogy a Munkapárt május 24-i ülésén úgy

határozott, hogy mint „többségi ellenzék” működik majd Tisza István vezetésével. A király és az ellenzék várákozásával ellentétben tehát a Munkapárt egységes maradt, így sem új munkapárti (azaz nem Tisza István vezetése alatt álló), sem más többségi kormány nem alakulhatott meg. A király végül június 8-án általános meglepetésre Wekerle Sándor vagy Andrássy Gyula helyett² egy fiatal alkotmánypárti képviselőt, az akkor 36 éves Esterházy Mórictól bízta meg a kormány megalakításával.³

Az új kijelölt miniszterelnöknek nagy személyi nehézségekkel kellett megküzdenie, míg végre június 13-án sikerült megalakítania a dualizmus korszakának második koalíciós kormányát. A június 15-én kelt királyi kéziratokkal bekövetkezett a kormányváltás: a Tisza-kormány felmentése és Esterházy Móric elnökletével az új kormány kinevezése. Június 21-én, amely napra a király az általa április 12-én bizonytalan időre elnapolt országgyűlést újból összehívta, végre a képviselőházban bemutatkozott az Esterházy-kormány,⁴ mely az Andrássy elnöke alatt álló Alkotmánypárton kívül a többi ellenzéki pártból is magában foglalt egy-egy tagot, és a Károlyi Mihály elnökletével június 6-án megalakult „választójogi blokk” támogatását is bírta,⁵ azonban ennek ellenére is kisebbségi kormány volt.

Felmentésével egyidejűleg az uralkodó Tisza István volt miniszterelnököt szolgálaton kívüli állományú ezredessé nevezte ki. Tisza István huszárezredes, a többségi ellenzék vezére, aki lemondása óta nehezen várta a perct, amidőn kedves debreceni huszárjai közt lehet, a rövid nyári képviselőházi ülésszak befejeztével, augusztus 10-én elindult ezredéhez a harctérre.⁶ Erről többen próbálták lebeszélni, de hajthatatlan volt. „S hogyan nem érted meg – kérdi sógornőjét 1917. június 22-i levelében –, hogy egyszerűen képtelen volnék el nem menni? Hiszen borzasztó nehezemre esett az itthon maradás akkor is, amikor hivatalos állásomnál fogva muszáj volt így eljárnom; nehezemre esik most is itthon politizálni az országgyűlés alatt, míg a nemzet zöme az ellenség előtt áll. De hát ezt persze megteszem, mert belátod, hogy itt is kötelességet kell teljesítenem. De hogyan képzelted, hogy itthon tudjak ülni a parlamenti szünetek alatt is? [...] Hát nem vagyunk mindig, mindenütt porszemek a Gondviselés kezében? [...] És azután, van-e nevelésesebb alak annál, aki konzerválja drága életét hazája számára?”⁷

Mikor a képviselőház július 23-án bizonytalan idejű nyári szünetre ment, még a legkevésbé sem lehetett arra gondolni, hogy nem is egészen egy hónap múlva újabb kormányváltás lesz, de ez történt: a fiatal Esterházy Móric augusztus közepe felé már összeroskadt a miniszterelnökség súlya alatt, és megvált hivatali állásától. Felmentésével egyidejűleg, augusztus 20-án a király Wekerle Sándort nevezte ki miniszterelnökké, és bízta meg a kabinet megalakításával. A 36 éves Esterházy utóda tehát a 69 esztendőes Wekerle lett, aki már harmadszor került a miniszterelnöki székbe.

A képviselőházban a politikai viták tárgyát igen ritkán képező katonai erőfeszítések mindennapos munkáján túl az Esterházy- és a Wekerle-kormány programjának sarkalatos pontja a választójog széles körű, gyökeres reformja volt. Ez megfelelt az uralkodó elképzeléseinek is. Viszont Tisza és a vezetése alatt álló többségi párt az ipari munkások választójogának kiterjesztésén, valamint a vitéségi érmesek és a nyolcholdas kisgazdák részére a szavazati jog megadásán kívül ezen a téren nem volt hajlandó további engedményekre, és Tisza különösen 1917. október 24-i nagy képviselőházi beszédében „a nemzet legvitálisabb

érdekeire való hivatkozással kérve-kérte a kormányt, ne erőszakolja most [...] a választói törvényjavaslatnak tárgyalását”.⁸ Ennek ellenére a Wekerle-kormány választójogi minisztere, Vázsonyi Vilmos elkészítette és 1917. december 21-én a képviselőház elé terjesztette az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatot, és a képviselőház 1918. január 17-i ülésén már kiküldte a javaslat előzetes tárgyalására hivatott 48 tagú különbizottságot. Miután a javaslat elfogadása Tisza ellenkezése miatt meglehetősen kétséges volt, Wekerle megpróbálkozott az őt támogató kisebbségi pártoknak egységes párttá alakításával. A pártegyesítés sikere érdekében Wekerle még az 1917-es év vége előtt felvetette a királynál „a magyar hadseregnek” „mint az összes hadsereg kiegészítő részének” (1867:XII. tc. 11.§-a) olyan reformját, olyan „önálló kiépítését”, amely Andrassy, Apponyi és a két függetlenségi párt óhajainak is megfelel. A király elnöklete alatt december 4-én tanácskozó tábornoki értekezlet már a hadsereg jövőbeni alakulásának kérdésével foglalkozott, tekintettel az idevágó magyar nemzeti óhajokra és törekvésekre.⁹ Az 1918. január 6-án tartott újabb értekezlete után Károly január 9-re Badenbe (a főhadiszállás székhelyére) egy tábornagy tanácsot hivatott össze, a tábornokok közül azonban csak ketten (a 10 közül) foglaltak állást a magyar hadsereg felállítása mellett. A hadsereg reformjának magyar részről kívánt terve, amely a közös hadsereg kettéválasztásával – de az egységes vezérlés, vezénylet és belső szervezet megővése mellett – az önálló magyar hadsereg megteremtésére irányult, az osztrák kormány és az osztrák politikai körök, sőt a bécsi lapok heves támadásaiból következőleg Ausztria közvéleménye részéről erős ellenállással találkozott.¹⁰ Tisza a kialakult helyzetben szükségesnek tartotta, hogy a Nemzeti Munkapárt körhelyiségében már január 7-én nyilatkozzon a katonai kérdéssel. Hangoztatta, hogy az ő régi álláspontja szerint „a katonai kérdéseket nem szabad pártcélokra kisajátítani [...]. Ennek a kérdésnek meg kell érnie – ezt hangoztattam mindig -, és akkor érett gyümölcsként hull a nemzet ölébe. Ennek a felfogásnak helyességét mutatja az, hogy a világháború tanulságai alapján Ő Felsőge spontán elhatározásból napirendre tűzte ezt a kérdést.”¹¹

Mivel a kormány tevékenységét sem a választójogi reform, sem a katonai kérdések területén nem koronázta siker, és a kormányon belül is ellentétek mutatkoztak, Wekerle január 22-én lemondott.¹² A király a lemondást január 25-én elfogadta, majd Wekerlét a több ponton átalakított kormány élére újból kinevezte. Az új Wekerle-kormány január 31-én délelőtt mutatkozott be a képviselőházban.

Wekerle programbeszédében az előadott kormányprogram körüli tömörülésre szólította fel nemcsak az őt eddig támogató pártokat, hanem mindenkit, aki a program tételeivel egyetért. Másnap, február 1-jén, hosszas megelőző tárgyalások után végre határozattá vált Andrassy és Apponyi pártjának, az Alkotmánypártnak és az Egyesült Függetlenségi és 48-as Pártnak feloszlása és az alakítandó új kormánypártba való belépése, úgy azonban, hogy mindkét párt megtartja külön helyiségét (klubját).¹³ A két párt mint társaskör továbbra is megmaradt, és ez mutatja világosan, hogy egyesülésük nem volt sem teljes, sem végleges, hanem csak ideiglenes jellegű, legfeljebb az új képviselőválasztásokig szóló. Február 3-án a kisszámú Demokrata Párt (Vázsonyi pártja), másrészt az ugyanazonnap előzetesen a Keresztényszocialista Párttal – Keresztény Szociális Néppárt név alatt – egyesült Néppárt kimondta, hogy szervezetének fenntartása mellett belép (az egyelőre még névtelen) új kormánypártba.¹⁴ Sőt a Keresztény Szociális Néppárt, amikor elhatározta, hogy „mint párt” belép az új pártba, egyidejűleg hangoztatta, hogy fenntartja „az ő-pártot és a párt kereteit”, mert „a kormányprogra-

mon túlmenően se el nem ejthető programpontjai is vannak”. Egyébként ezt a pártot és a párt kereteit, „a párt növekvő és fejlődő képességét a kormánynak rendelkezésére bocsájtja”.¹⁵ Különösen a néppárt csatlakozó határozatából tehát világosan kiténik, hogy a Wekerle-féle új kormánypárt – amely többnapos vajúdas után csak a február 6-án tartott alakuló gyűlésen vette fel a hangzatos „48-as Alkotmánypárt” nevet – legkevésbé sem volt homogén jellegű, minden fenntartás nélkül szilárd egységbe sorakozó, azonos célkitűzésű párt, mint Wekerle tervezte, hanem végső céljaikban többé-kevésbé külön csoportokra váló tagjait csupán a közös párhelyiség és az időnként tartott pártértekezletek fűzték egybe.¹⁶ Arról nem is szólva, hogy Wekerle új pártjához január 31-i toborzója ellenére, amely pártkülönbség nélkül tömörülésre hívta fel mindazokat, akik a kormány programpontjait helyeslik, sem a többségi Munkapárt nem volt hajlandó csatlakozni, sem a Károlyi-féle Függetlenségi Párt (amely már január 26-án „ellenzékbe ment”¹⁷), sem a Gazdapárt, sem a Nemzetiségi Párt.

A Vázsonyi-féle választójogi törvényjavaslat előzetes tárgyalására a képviselőház által kiküldött 48 tagú különbizottság, amelyben a többségi Munkapárt 29 taggal vett részt, gr. Khuen-Héderváry Károly elnökle alatt február 8-án tartotta első ülését. Az új választójogi szabályozás leglényegesebb pontja szerint az 1913:XIV. törvénycikk ellenében már a 24 éves férfiaknak is választójogot adott volna, ha az elemi népiskola 4. osztályát sikeresen elvégezték. Ezzel ellentétben az 1913:XIV. tc. szerint „a választói életkort a magasabb értelmiségűek [a középiskolát végzetek] 24. életévük, mások 30. életévük betöltésével érik el”. A választójogi bizottságban mondott február 15-i és március 18-i beszédében Tisza szószólója volt annak, hogy a politikai élet homlokterébe került választójogi reform ügye – a nemzeti összefogás lehetősége érdekében – békés megegyezéssel oldódjon meg. Egyidejűleg az új kormánypárt, a „48-as alkotmánypárt” és a többségi Munkapárt egyesülését vagy egyelőre legalább tartós együttműködését, az ún. koncentrációt igyekezett minden erejével előmozdítani, az álláspontok azonban nem közeledtek.

A választójogi reform és a magyar hadsereg ügyének elakadása következtében Wekerle felhatalmazást kért a királytól az országgyűlés felosztatására.¹⁸ Wekerle tehát a képviselőházi patthelyzetet választások kiírásával próbálta volna kezelni, a kért felhatalmazást azonban nem kapta meg, mert azzal az uralkodó is tisztában volt, hogy háború idején választásokat tartani kockázatos dolog, így a kormány lemondott. A „48-as alkotmánypárt” április 19-i értekezletén Wekerle egészen világosan megjelölte a nyilvánosság számára a kormány lemondásának okát: „kétségessé vált az a jogunk, hogy a választójogra vonatkozó javaslatunk biztosítása érdekében a választóközönségre apellálhassunk”.¹⁹ Az értekezlet határozati javaslatot fogadott el, amely szerint a párt csak olyan kormányt támogat, mely „a választójog tekintetében a jogok szűkítésében a lemondott kormány által tett engedménynél tovább nem megy”. Ezt az ún. kompromisszumellenes javaslatot a vita során Andrassy, Apponyi és Vázsonyi pártolta. Az ezzel szemben előterjesztett ellenindítvány, amelyre csak 27 szavazat esett, lehetővé akarta tenni a megegyezést a választójog dolgában.

Wekerle a képviselőház 1918. április 23-i ülésén jelentette be, hogy a kormány beadta lemondását, mert arra a meggyőződésre jutott, hogy a nemzetre való apellálás alkotmányos eszköze nem áll rendelkezésre. Egyben közölte a Házzal, hogy a király a lemondást elfogadta, és megbízta a lemondott kormányt az új kormány megalakulásáig az ügyek továbbvitelével.

Miután Szerényi József kereskedelmi miniszter kabinetalakítási kísérlete meghiúsult,²⁰ ajánlatára a király 1918. május 7-én ismét Wekerlét nevezte ki miniszterelnöknek. Wekerle legújabb vállalkozása kifejezetten a választójogi megegyezés létrehozatalára irányult. Ezt bizonyítja a „48-as alkotmánypárt” május 7-i értekezlete, és egyben azt is, hogy a kormánypárt, amely röviddel a kormány lemondása után tartott április 19-i értekezletén túlnyomó többséggel a kompromisszumellenes álláspontra helyezkedett, ezúttal sem lelkesedett a Munkapárttal való megegyezésért.²¹ Wekerle ugyanis, miután bevezető beszédében összegezte az előbbi értekezlet eredményét, így folytatta: „Új kormányt alakítva, röviden ismertetni kívánom azokat a változtatásokat, amelyek a korábbi kormány [tehát az előző Wekerle-kormány] legutóbb elfoglalt álláspontjától eltérnek, s amelyek mellett, miután megegyezésen alapulnak, állítani merem, hogy a választójogi javaslat keresztül lesz vihető.” Hangsúlyozta, hogy „a megegyezés, helyesebben a megértés” politikáját kívánja követni a választójog tekintetében. Kérte ezen program végrehajtásában a párt támogatását. Ezzel ismét megalakult a Wekerle-kormány, és véget ért Tisza lemondása óta – tehát nem egészen egy éven belül – a negyedik kormányválság.²² Feltételezni lehetett, hogy a korábbiakkal ellentétben Wekerle – a képviselőházi többség biztosítása érdekében – a Munkapárttal való szorosabb együttműködést fogja keresni, amire Tisza is nyitott volt, amennyiben a választójogi kérdésben sikerül megegyezniük.

Wekerle irányváltását érzékelve május 10-én a Károlyi-féle függetlenségi párt is értekezletet tartott, amelyen Károlyi Mihály egyebek között a következőket mondta: „Magyarázatra sem szorul, miért vagyunk a legélesebb ellenzékben. Miután a választójogi megállapodást a »48-as alkotmánypárt« többsége elárulta, ezt a pártnak meg kell bélyegeznie, és egyúttal kijelentem, hogy szabad kezét visszanyerte.”²³ Ezután kimondták, hogy az általános, egyenlő és titkos választójog érdekében széles és elszánt akciót indítanak az országban.

Wekerle irányváltását saját pártjában sem szemlélte mindenki örömmel: május 11-én bekövetkezett ennek a nagyon felemás pártnak a kettészakadása. E napon ugyanis Andrássy és Apponyi hívei abban állapodtak meg, hogy kilépnek a „48-as Alkotmánypártból”, és külön pártot alakítanak.²⁴

A választójogi bizottság jelentése a hosszú és beható előzetes tárgyalás folyamán lényegesen módosított Vázsonyi-féle törvényjavaslatról június 17-én került a Ház elé. Tisza István ezzel kapcsolatban június 12-én körlevelet intézett a Munkapárt vidéki vezetőihez, amelyben tudatta velük: „hála pártunk hazafias kötelességérzettől áthatott férfias magatartásának s a jelenlegi kormány konciliáns állásfoglalásának: a választójogi kérdés bizottsági tárgyalása pozitív eredménnyel fejeztetett be, s a bizottságban átdolgozott javaslat képviselőházi tárgyalása küszöbén áll. A legtöbb fontos részletkérdésre nézve megegyezés jött pártunk és a kormány között létre. Sajnálatomra, ezt a megegyezést a 2. §. első pontját (6 vagy 4 elemi) illetőleg nem sikerült teljesen biztosítani, és a miniszterelnök fenntartotta magának, hogy e kérdésben a képviselőház döntését provokálja.”²⁵

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslat általános vitája június 25-én indult meg, július 11-én pedig azzal végződött, hogy a Ház a bizottság szövegezésében a választójogi javaslatot általánosságban elfogadta. Július 20-án a Munkapárt vidéki szervezeteinek elnökeihez intézett körlevelét Tisza István már így kezdhette: „A választójogi kérdés békés elintézését immár befejezett ténynek tekinthetjük. A jelenlegi kormány a megegyezés programjával

jött, és jövőre is kerülni akarja a gyűlölködést, üldözést és pártviszályt. Ezt a fordulatot minden jóérzésű magyar ember csak örömmel fogadhatja, hiszen az ország mai helyzetében első kötelességünk kiküszöbölni minden, a háborús kötelességeiket híven teljesíteni kívánó magyar hazafiakat egymástól elválasztó, zavaró tünetet, és lehetővé tenni, hogy ezek a hazafias elemek a nemzet kockán forgó létérdekei védelmére a háborúban és a háború utánra kezet fogjanak.”²⁶

A választójogi törvényjavaslat plenáris tárgyalása során a képviselőház többsége a kormány nyomására nyitva hagyott kérdésekben sorra Tisza István álláspontját fogadta el. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1918:XVII. tc. (mondhatjuk, a Vázsonyi-, Wekerle- és Tisza-féle választójogi törvény) Tisza nagy győzelmét jelentette a legsarkalatosabb pontokban, azaz a hat elemi és a női választójog kérdésében. A végleges formájú törvény alapján 2 715 000 (Vázsonyi eredeti javaslata szerint pedig 3 855 000) lett volna a választók száma, szemben az 1913:XIV. tc. (a Lukács–Tisza-féle választójogi törvény) 1 627 000 választójával. Ami Tisza szemszögéből jelentős engedmény volt, az a kormány számára összességében kudarcot jelentett, ami a radikálisabb ellenzék malmára hajtotta a vizet, a kérdés képviselőházi vitája ugyanis – Tisza korábbi törekvése ellenére – lehetővé tette számukra az általános választójog követelésének napirenden tartását.

Fontos még megemlíteni, hogy a katonai ellátásról szóló törvényjavaslat július 31-én kezdődött általános vitájában augusztus 7-én Tisza István is felszólalt. Fontos ez a beszéd többek között azért, mert Tisza a világháború utolsó időszakának felfokozott hangulatában állt ki egyik régi és alapvető meggyőződése, az állampolgári egyenlőség mellett, és szállt síkra az antiszemita tendenciák ellen. „Én azt hiszem, közhelyet mondok, és alig hiszem, hogy ebben a tekintetben nézeteltérés legyen a háznak számottevő részei között, amidőn minden antiszemitizmust határozottan és feltétlenül elítélek. Elítélem először is azért, mert ha rendes körülmények között is veszélyesnek tartanék bárminő ilyen szétválasztó, agitáló mozzanatot belevinni a magyar társadalomba és a magyar nemzet közéletébe, a mai háborús időkben ezt kétszerte veszedelmesnek és károsnak tartom. [...] Helytelenítem és elítélem azonban az antiszemitizmust azért is, mert önmagában véve helytelen és igazságtalan. Hiszen egyesek fölött a saját egyéni értékük szerint kell ítéletet mondani és akár vallásfelekezeti, akár faji alapon nem szabad általános, egyforma megítélés alá vonni bármely felekezetnek vagy bármely fajnak tagjait. [...] A baj nálunk tulajdonképpen az, hogy azoknak a társadalmi vagy foglalkozási ágaknak, amelyeknél a háborúval kapcsolatos visszaságok legtöbbször előfordulnak, igen nagy része a zsidóságból kerül ki, ennek folytán azoknak a visszataszító cselekményeknek, amelyek elkövetetnek, aránylag nagy részét zsidók követik el. Ebből kifolyólag tagadhatatlanul azzal a veszéllyel állunk szemben, hogy az a nagyon is jogosult felháborodás és elkeseledés, amely ezek ellen a cselekmények és azok elkövetői ellen irányul, felekezeti jelleget ölt magára. Ez ellen a veszély ellen nézetem szerint állást kell foglalni, és küzdeni kell mindenkinek. A nép felvilágosítása által is oda kell hatnunk mindnyájunknak, hogy ezekben ne felekezeti, ne faji kérdést lásson, és hogy az a jogos felháborodás, amely ezek ellen a bűncselekmények és ezek ellen a gyalázatos és gávéva viselkedések ellen irányul, ne egy felekezet vagy egy faj ellen irányuljon.”²⁷

Ha mérleget kellene vonnunk a Tisza lemondását követő másfél éves időszakról, akkor megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi kormány működését minden területen az akcióképtelenség jellemezte. Az uralkodó azt a célját, hogy Tisza el-

mozdításával és a választójog kiterjesztésével stabilizálja a magyarországi viszonyokat, nem érte el. Sőt: az élelmezés és a katonai helyzet miatt már 1917 elején is feszült helyzetet sikerült a sorozatos kormányváltásokkal és parlamenti vitákkal tovább rontani, és továbbra sem látszott a kiút a belpolitikailag tarthatatlan helyzetből.

A helyzet 1918 őszére tovább romlott: az augusztus 8-i német vereséget követően nyilvánvalóvá vált, hogy nem sikerülhet a francia–brit haderő megtörése még az amerikai csapatok megérkezése előtt. Az antant a többi hadszíntéren is megindította általános támadását, mégpedig először a Balkánon: a szeptember 15-én kezdődött támadásra a macedóniai bolgár arcvonaltól néhány nap alatt összeomlott. Bulgária szeptember 26-án már fegyverszünetet kért. Bulgária kiválasztása Törökországot is magával rántotta: a palesztinai török arcvonaltól áttörése után végül október 18-án Törökország is követte Bulgária példáját.

Bulgária összeomlásával egyidejűleg folyt le Tisza utolsó politikai küldetése, tizenhárom napos (szeptember 13–25.) délszláv útja. Erről és az ezzel kapcsolatos lényeges mozzanatokról részletesen beszámol a Tisza mellé beosztott katonai kísérelő, Nádasdy Béla akkori vezérkari alezredes.²⁸ A rendelkezésünkre álló adatok értelmében Tisza délszláv útja minden valószínűség szerint a királynak a délszláv kérdés mielőbbi megoldására irányuló törekvésével függött össze. Célja az volt, hogy a többségi párt vezére a délszláv kérdést a helyszínen tanulmányozza, lehetőleg széles körű megbeszélések nyomán személyesen tájékozódjon az ottani lakosság politikai hangulatáról, hogy közvetlen tapasztalatai meggyőzzék az ún. „szubdualisztikus-nagyhorvát” megoldás helyességéről. E szerint a Monarchia összes délszláv országait (Horvát-Szlavónországok, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina) a magyar Szent Korona alatt külön autonóm testben kell egyesíteni, amely Magyarországhoz lényegileg hasonló viszonyban állana, mint az 1868:XXX. tc. szerint Horvát-Szlavónországok.²⁹ Ezzel a király által helyeselt megoldási tervvel szemben Wekerle miniszterelnök, csakúgy, mint Tisza és Apponyi, hallani sem akart Horvátország ilyen megnagyobbításáról, és Bosznia-Hercegovinát csak külön országgént, mint „corpus separatum”-ot, azaz a horvát-szlavóni komplexumtól „különálló testet” akarták a magyar állammal kapcsolatba hozni.

Az a tény, hogy Tisza délszláv útjának tapasztalatai után is ehhez az utóbbi megoldási módhoz ragaszkodott, kitűnik József főherceg 1918. szeptember 29-i feljegyzéséből. Eszerint a király reichenau-i kastélyának előszobájában kihallgatása előtt Tiszával beszélgetve kitűnt, hogy a délszláv kérdésben egy nézetben vannak, hogy ti. „Dalmácia Horvátországhoz csatolandó, Bosznia-Hercegovina tág autonómiával Szent István koronájának egy országa legyen”.³⁰ Ismerve Tiszának a magyar–horvát állami egységhez való ragaszkodását egész természetesen kell mondanunk a tájékozódó út csúcspontját jelentő, elhíresült szeptember 21-i szarajevói jelenetet, amikor Tisza az előző napon neki átnyújtott „délszláv nyilatkozat” aláíróinak nála megjelent küldöttségét – a dualizmus és a magyar–horvát állami közösség „megmozdíthatatlan hatáira” hivatkozva – „alapos és megfelelő goromba kitanításban” részesítette. Tisza a helyzet komolysága ellenére is fontosnak érezte, hogy erőteljesen demonstráljon a délszláv törekvésekkel szemben.³¹

A hadi szempontból végzetes szeptember végén mutatkozó belső állapotokról Andrassy a következő élethű képet festi: „A programját megvalósítani képtelen, felülről elejtett, belsőleg megosztott, Tiszának – az ellenfélnek – befolyása alatt álló kisebbségi Wekerle-kormány vezeti az ügyeket. A szociáldemokrácia csak a legtúlzóbb radikális párttal van összekötöttségben [...] A választójog plat-

formját mindinkább a pacifista, antimilitarista platform szorítja háttérbe. A defetizmus rohamosan terjed. A züllő kormányhatalom széles kapukat nyit az agitációnak, mely a hadsereg tartalékformációit kezdi megmételtyezni. A flottánál és a szárazföldi hadseregnél az engedetlenség napirenden van. [...] A perifériák anarchiáját fokozza a központ anarchiája. A pártharcok, az ambíciók mérkőzése, azoknak előretörtetése, akik azt hiszik, hogy egyedül ők bírják a nemzetet megmenteni [...] még jobban felzaklatják a kedélyeket [...]. Nagy a veszély, hogy a békekötés előtt összeomlik a belső front, és az ellenség kegyelmére leszünk kiszolgáltatva.”³² Ehhez még hozzátehetjük a helyzetkép teljessége végett, hogy a bolgár hírek riasztó hatása alatt Wekerle szeptember 28-án megnyugtató nyilatkozatot tett a sajtóban, hangsúlyozva, hogy meg kell teremteni az egységes belső politikát az országban.³³ Tisza ugyanakkor szeptember 30-án a munkapárti körben hangoztatta, hogy „most mindenekelőtt az a legfontosabb feladat, hogy minden becsületes magyar ember összefogjon, és hogy erős katonai front mellett erős politikai front is létesüljön”.³⁴

Október elején tárgyalások indultak Budapesten és Bécsben a magyar politikai pártok egyesülése vagy legalábbis együttműködése érdekében, és újra felmerült a koncentrációs kabinet terve. Ezek a tárgyalások és az ezekkel kapcsolatos királyi kihallgatások azonban egyelőre nem jártak semmiféle eredménnyel. A koncentráció egyik legfőbb akadálya Károlyi Mihály vonakodása volt, aki maga akart miniszterelnök lenni, és így „nem akart más kabinetbe belépni, mint – a magáéba”.³⁵ Ezen meddő tárgyalások után nem maradt más hátra, mint az, hogy a király nem fogadta el a Wekerle-kormány október 11-én beadott újabb lemondását, hanem a lemondott kormányt bízta meg az ügyek továbbvitelével.³⁶

Volt azonban ezeknek a válságos október eleji napoknak egy örvendetes, politikailag potenciálisan nagy jelentőségű eredménye és eseménye: Tisza tizenöt évi majdnem állandó viszály után teljesen megbékélt ifjúkori barátjával, Andrássy Gyulával. Ennek a megbékélési csodának³⁷ kétségtelen eleme, hogy Tisza volt az, aki október 10-i levelében³⁸ felkérte Buriánt a külügyminiszterségről való lemondásra, a helyébe pedig Andrássy kinevezését ajánlotta a királynak, ami azután két hét múlva be is következett.

Összességében a kaotikus magyar belpolitikai helyzetnél még vigasztalanabb volt a szomszédos Ausztriáé, amely különösen október óta rohamosan haladt a teljes nemzetiségi felbomlás felé.³⁹ Ennek a bomlási folyamatnak meggátolására jelent meg október 17-én az október 16-án kelt császári manifesztum, amelyben az uralkodó kijelentette, hogy Ausztria szövetségi állammá alakul át, és hogy „ez az új alakulat, mely a magyar Szent Korona országainak integritását semmi tekintetben nem érinti, minden nemzeti külön államnak biztosítja önállóságát”.⁴⁰

A manifesztum egyik célját sem érte el. A csehek és a délszlávok a manifesztumról minden tárgyalást visszautasítottak. Még az ausztriai birodalmi tanács 1911-ben megválasztott német nyelvű képviselőinek október 21-én megalakított ideiglenes nemzetgyűlése is csak részben követte a manifesztum szellemiségét, a céljaként kitűzött „önálló német-ausztriai állam” akár a Monarchiából elsőként kiváló – nemzetiségi alapon szerveződő – államnak is tekinthető. Ennek a szerencsétlen és immár elkésett manifesztumnak bomlasztó hatását csak súlyosbította, és a harctéren küzdő csapatok körében a legnagyobb zavart keltette az az október 17-én kiadott hadsereg- és hajóhadparancs, amely tudatta a haderővel, hogy Ausztria valamennyi népei, kívánságuknak megfelelően, nemzeti államokká alakulnak, és szövetséges államban egyesülnek.⁴¹

Az általa rendkívül veszélyesnek értékelt helyzetben Tisza a pártpolitikai szempontokat félretéve cselekedett: a Nemzeti Munkapárt 1918. október 16-i értekezletén indítványára egyhangúlag hozott elvi határozatában kimondta a kooperációra, sőt fúzióra való készségét mindazokkal a politikai pártokkal, amelyek erre bizonyos előfeltételek mellett hajlandók.

Az összefogásról, ami gyakorlatilag egy koalíciós kormány felállítását jelentette, október 22-i beszédében így nyilatkozott: „...meg kell tennünk minden lehető, hogy mi, magyar emberek a nemzet kockán forgó nagy életérdekeinek védelmében megértsük egymást és vállvetett munkát fejthessünk ki. Én melegen óhajtánám azt, hogy ez a vállvetett munka a kormányzásban való együttes részvételben is jusson kifejezésre. Fájdalom, ennek ma elháríthatatlannak látszó akadályait látom a közéletnek olyan becses tényezőivel szemben, akikkel való teljes közreműködésre a mai viszonyok között az ország érdekében a legnagyobb súlyt fektetem. [...] Ha el tudjuk hárítani ezeket az akadályokat, annál jobb; ha nem tudjuk elhárítani, hát igyekezzünk kooperálni ki-ki a maga külön álláspontjáról az ország érdekeinek együttes megvédésében, s egyesüljenek legalább azok, akikre nézve ez az akadály fenn nem áll, hogy legalább azt tegyék lehetővé, hogy a magyar kormány háta megett a magyar képviselőháznak lehetőleg nagy többsége álljon, hogy a magyar kormány azzal a súllyal léphessen fel minden tényezővel szemben, amely súlyt semmi más, csak az adhat meg egy kormánynak, hogyha a képviselőház többségének támogatására számíthat.”⁴²

Mondhatnánk persze, hogy ez pusztán egy szép gondolat, de egy forradalom küszöbén egy feszültségtől terhes országban nem szokás összefogni, Tisza azonban hitt ennek lehetőségében, mert így folytatta: „Ha valaki ma végignéz ennek a képviselőháznak az ábrázatán, konstatálhatja azt, hogy a háznak legkevesebb kilencz-tizedrésze a helyzet komolyságához, veszélyességéhez és az azzal kapcsolatos nagy felelősséghez és nagy kötelességekhez méltó módon viselkedik. Nekünk, akik át vagyunk hatva az ország veszélyes helyzetéből folyó felelősségünkötől és kötelességeinktől, ezeket a kötelességeket teljesítenünk is kell, és engedelmet kérek, ha akadna egy kisdéd csoport, amely anarchia színterévé akar-ná tenni a képviselőházat, az kell, hogy minden becsületes magyar embert szemben találjon.”⁴³

A többi párttal folytatott tárgyalások eredményéről Tisza a Munkapártnak október 22-én este, az ülés után tartott utolsó értekezletén számolt be. Előadta, hogy érintkezésbe lépett a többi politikai párttal az együttműködés és az esetleges egyesülés ügyében a Károlyi-párt kivételével. Az Apponyi-Andrássy-féle csoport, a Bizony-féle Függetlenségi Párt, a Kisgazdapárt és a Demokraták képviselői hangsúlyozták ugyan, hogy lehetőleg közreműködnek a háborúval és a béke megkötésével kapcsolatos nagy nemzeti érdekek védelmében, de az egyesülést nem tartják lehetségesnek. Ily viszonyok között a szorosabb kapcsolat lehetősége csak a Munkapárt és a 48-as Alkotmánypárt között merült fel. Tisza ezen esetben is nagyvonalú lépést tett: a parlamenti többséget birtokló Munkapárt értekezletén elhatározták a pártnak a Wekerle-féle 48-as alkotmánypártba való beolvadását.

Tisza István tehát 1918. október 22-én megszűnt a többségi ellenzék vezére lenni. Bár ezzel együtt a Munkapárt tagjaival immár kellő többség állt a Wekerlekormány mögött, a képviselőház október 23-i ülésének szünetében a miniszterelnöki szobában a pártvezérek értekezletet tartottak,⁴⁴ amelyen elhatározták, hogy nemzeti koncentrációt alakítanak valamennyi párt bevonásával, és a követ-

kező három programponttal: megalkotják az általános, egyenlő, titkos választójogot, biztosítják Magyarország területi épségét és teljes függetlenségét. Tisza ez alkalommal is engedett: hozzájárult ahhoz, hogy az alakítandó koalíciós kormánynak Károlyi is tagja legyen, de a leghatározottabban ellenezte egy önálló Károlyi-kormány alakulását. Végül kijelentette, hogy az adott viszonyok között elfogadja a három programpontot, és hozzájárul az általános választójog megalkotásához, mert az országot imminens⁴⁵ veszélyben látja, és meghozza ezt az áldozatot abban a reményben, hogy ezzel az országnak szolgálatot tesz. A pártvezérek ezen értekezlete után jelentette be Wekerle – a fentebb említett módon – a kormány lemondását, melyet így indokolt: „Óráról-órára – mondta – súlyosabb viszonyok nehezednek reánk. Csakis az összes nemzeti erők egyesítése által leszünk képesek e nehéz viszonyok között elhárítani azokat a bajokat, amelyek fenyegetnek, és megvalósítani azokat a nagy célokat, amelyeket országunk integritásának és egységének megóvása érdekében okvetlenül kell, hogy megvalósuljanak. Ilyen körülmények között holnap Ó Felsége elé szándékozom járulni annak kijelentésével, hogy az adott viszonyok között nem tartom magamat alkalmasnak az ügyek továbbvitelére; hanem azt a tanácsot fogom adni és azt fogom javasolni: igyekezzék Ó Felsége olyan új kormányt létrehozni, amely a Ház minden egyes pártjának közreműködésével alakul meg, sőt magában foglalja esetleg azokat a Ház körén kívül álló nemzeti erőket is, amelyek itt még képviselve nincsenek.”⁴⁶

Tisza a szóban forgó október 23-i ülés végén a folyosón párthíveinek a nagy jelentőségű választójogi fordulat indokolásaként tartott rövid beszédet:⁴⁷ „Az ülés végén Tisza István gróftot hatalmas táborban vették körül a folyosón párthívei. Oly hosszasan és lelkesen ünnepelték, hogy alig juthatott szóhoz. Egyszer csak mégis megszólalhatott. Ezeket mondotta: »Az adott viszonyok között, főleg a horvát események miatt, meg kellett történnie, ami történt. Egy cél lehet csak: lehetővé tenni az összes nemzeti erők egyesítését. Hogy ez eddig nem jöhetett létre, annak csak egy oka volt: a választójog. Ma lázbeteg a nemzet, rá kellett szánnom magamat erre az áldozatra, a választójog széleskörű kiterjesztésére. Egy választójogi platformban állapotok meg. Mint mindig, most is végzetesnek tartom ezt a lépést. De van egy áramlat, amely Károlyiék és a radikálisok kezébe akarja juttatni a hatalmat. Ezzel az áramlattal szemben szükséges az összes nemzeti erők koncentrációja. Ez talán eredményre fog vezetni. (Kálmán Gusztáv közbeszól: Nem hiszem!) Ha nem, akkor jöjjön, aminek jönnie kell! Egyre kérlek még benneteket és az összes volt munkapártiakat, jöjjetek el holnap délelőtt 11 órakor a régi pártkörbe, ott megbeszéljük a további teendőket.« Szavait harsány éljenzéssel fogadták. Perceken át az »éljen Tisza!« szavakat hangoztatták vissza a parlament folyosói.”⁴⁸

Tisza választójogi áldozata sem vitte azonban előbbre a kibontakozás ügyét. Sem a nemzet minden számottevő tényezőjének közreműködésével tervezett „nemzeti koncentráció”, sem pedig a többségi párt nélküli „baloldali koncentráció” (Andrássy vagy Apponyi vezetésével) nem jött létre.⁴⁹ Ennek okát Tisza világosan feltárta menyének írt október 26-i levelében: „Wekerléék lemondtak, mert úgy állították fel a kérdést, hogy létrejöhet a nemzeti egyesülés, ha eljuttatjuk választójogi álláspontunkat, másfelől az általános helyzet rosszabbodása s főleg az osztrák és horvát viszonyok mind szükségesebbnek tüntették fel, hogy a félig-meddig hazafias és tisztességes elemek egyesüljenek. Meghoztuk az áldozatot: kijelentettük, hogy a választójog sem szolgálhat akadályul, s most három

nap óta a legcsúnyább marakodás folyik, és ilyen időkben gazdátlanul áll az ország. Károlyiék egyenesen bolsevik uralomra törekszenek, a nagy hazafiak pedig nem mernek nélkülök s ellenök vállalkozni. E közben pusztul, züllik az is, amit talán még meg lehetett volna menteni. Igazán szégyenteljes és felháborító.”⁵⁰

Károlyi és hívei valóban nem törekedtek a nagykoalícióra: 23-án éjjel elhatározták, hogy – az Ausztriában már megalakult nemzeti tanácsok példájára – Magyar Nemzeti Tanácsot alakítanak. A Nemzeti Tanács október 26-án megjelent kiáltványában a magyar nemzet ellenkormányának nyilvánítja magát, és az egész országot csatlakozásra szólítja fel.⁵¹ A kormányválság holtpontra jutott, mert – a pártvezérek október 23-i megállapodásával ellentétben – Károlyi október 24-én már azon az állásponton volt, hogy az ő elnöke alatt és az ő programja alapján alakuljon kormány. Október 29-én ezt az elképzelését úgy szűkítette le, hogy a tervezett kormányt már kizárólag a Nemzeti Tanácsban képviselt pártokból kívánta megalakítani.⁵² Így sem az október 23-i pártvezéri megbeszélések, sem az október 24–26-i gödöllői királyi kihallgatások, sem József főhercegnek „homo regius”-i minőségben október 28-án Budapesten folytatott tárgyalásai nem vezettek eredményre.⁵³

Ebben a helyzetben a 48-as Alkotmánypárt 1918. október 28-án értekezletet tartott, amely Tisza utolsó közéleti szereplésének, utolsó politikai felszólalásának színhelye volt. Beszédében ezt mondta: „A miniszterelnök kormánytevékenységének egyik jelentékeny érdeme az, hogy ezt az egyesülést lehetővé tette. Mindannyiunkra, akik itt egyesültünk, az a feladat vár, hogy segítségére jöjjünk a kibontakozásnak; megbízható támaszt alkossunk annak, aki ezt az országot anarchiától meg akarja menteni. Továbbá az, hogy lehetővé tegyük a kormánynak azt, hogy azon idő alatt is, amíg mint lemondott kormány viszi az ügyeket, az ország rendjét minden körülmények között fenntarthassa, és ezt az országot egy forradalmi paródiának megpróbáltatásaitól megkímélje.

Az ország helyzete elég szomorú, mert hiszen, úgy látszik, ellenségünknek igen messzemenő ellenséges érzületével kell számolni. Ami azonban katasztrofálissá tenné a helyzetet, az az volna, ha sikerülne az ország belrendjét felforgatni, ha az ország kormánya az utca porába hullana. Pártkülönség nélkül minden magyar embernek elsősorban lelkiismeretbe vágó kötelessége hazája iránt, hogy nemzetét ettől a csapástól megkímélje. Biztosítom a miniszterelnök urat és a kormányt, hogy támaszul fogunk szolgálni minden az ország rendjének megóvására irányuló intézkedésében, de egyúttal a haza nevében el is várjuk tőlük, hogy ezen a téren nehéz kötelességüket teljesítsék. Mi egész elhatározással és egész bizalommal jövőnk közéték, és azt hiszem, kérhetünk tőletek hasonló elhatározást és hasonló bizalmat.”⁵⁴

Miután Károlyi Mihály – a Nemzeti Tanács elutasító állásfoglalása folytán – nem fogadta el József főherceg bizonyos feltételhez kötött kabinetalakítási ajánlatát, a főhercegi „homo regius” javaslatára – a király még aznap, október 29-én, gr. Hadik János volt közlélmzési minisztert bízta meg a kormány megalakításával.⁵⁵ Hadik vállalkozása azonban a helyzeten már nem tudott változtatni. Október 31-én kellett volna Hadik kabinetjét kinevezni, és akkor akarták a hivatalos lapban közzétenni az új kormány kinevezését, erre azonban már nem került sor. Az október 29-i és 30-i budapesti események azt mutatták, hogy a közrend fenntartására hivatott tényezők tehetetlensége folytán a forradalmi lavina ellenállhatatlan erővel seper magával mindent.⁵⁶

Milyen volt Tisza István lelkiállapota ezekben a napokban? Hiteles felvilágosítást adnak erre a kérdésre október 28–30-i levelei.⁵⁷ Mélységes lelki gyöttrődését tükrözi október 28-án Réz Mihálynak küldött levele. „Az országot – írja – egyesek hihetetlen prepotenciával⁵⁸ és a felelősségérzet teljes hiányával beledobták a káoszba. Attól félek, hogy a béke megkötéséig semmit sem tehetünk arra, hogy más kezekbe juttassuk az ország kormányzatát. Igyekszem magamtól a kétségbeesést távol tartani s lelki egyensúlyomat fenntartani úgy, hogy hasznomat vehessék még, ha rám kerül a sor.” Ennek ellenére túlzás az az állítás, mintha Tisza István 1918. október vége felé összeroppant volna.⁵⁹ „Igaz annyi – írta Barabási Kun József idevágó kérdésére Tisza egyik legbizalmasabb barátja és munkatársa, Balogh Jenő volt igazságügy-miniszter –, hogy Istvánt is, aki bízott a háború kedvező befejezésében – és ragaszkodott a Monarchia nagyhatalmi állásához, amelyet Magyarország területi épségének biztosítása gyanánt tekintett: nagyon megviselték az akkori időknél szörnyű eseményei. [...] De nem lett apatikus. [...] mindenáron meg akart nyugtatni afelől, hogy a helyzet nem olyan kétségbeesítő, mint aminőnek gondolnám. Hangsúlyozta, hogy »nem lesz bolsevik kormány«; az a terv, hogy József főherceget megválasztjuk nádornak, és a volt Munkapárt tagjainak is bele kell nyugodniuk abba, hogy gr. Hadik János alakít kormányt. Így folytatta a közelebbi hetek programjának közlését. Másnap még megfordult a képviselőházban és a Wekerle-pártban. Az október 30–31-e közötti éjjel azután kitört a forradalom.”⁶⁰

Október 31-ének kora reggelén Hadik kijelölt miniszterelnök visszaadta megbízását, és reggel 8 óra felé József főherceg mint „homo regius” Károlyi Mihályt bízta meg a kormányalakítással, amit a Bécsben időző király is telefonon helybenhagyott. A Károlyi-kormány aznap délután 6 órakor a főherceg kezébe tette le az esküt a király egyenes kívánságára, de már november 1-jén követelte, és a királytól meg is kapta az előző napi eskü alóli felmentést. A Károlyi-kabinet – a köztársasági áramlat „ellenállhatatlan” nyomása alatt – egy napi törvényes lét után, forradalmivá változott.⁶¹ Ezt Tisza István már nem élte meg: október 31-én politikai gyilkosság áldozata lett.

■ JEGYZETEK

1. Barabási Kun József – Illés Gábor – Maruzsa Zoltán (szerk.): *Gróf Tisza István Képviselőházi Beszédei*. [=TIKB] VI. Bp., 2011. 383–384.
2. Tisza Andrásy kormányalakítását támogatta. Ennek sikertelensége esetén elsősorban Wekerle miniszterelnökségére gondolt. *Gróf Tisza István összes munkái*. I–VI. Bp., 1923–1937. VI [=TIÖM] Nr. 1993.
3. Esterházy maga is így nyilatkozott a hírlapok tudósítóinak: „megvallom, nem voltam rá elkészülve, igazán nagyon meglepett” (Budapesti Hírlap 1917. augusztus 9.). Esterházy maga is egy Wekerle-kormányra gondolt: „Az új miniszterelnök személyének kijelölését az ifjú uralkodó egyik legszerencsétlenebb lépésének kell tartanunk.” Lajos Iván: *IV. Károly élete és politikája*. [Bp.] [1935] 82.
4. Budapesti Hírlap 1917. június 22.
5. A „választójogi blokkot” a Károlyi-féle Függetlenségi Párt alakította meg a demokrata, szociáldemokrata, radikális és keresztényszocialista párt bevonásával. Egyidejűleg, tehát június 6-án, az általános választójogi kivívása érdekében meginduló mozgalom egységes irányítására akcióbizottság alakult ugyancsak Károlyi Mihály elnökelete alatt, és a választójogi blokkban együttműködő öt párt megbízottainak részvételével. (Budapesti Hírlap 1917. június 7.)
6. TIÖM. Nr. 2008/b.
7. TIÖM. Nr. 2009.
8. TIKB. VI 700.
9. A közös hadsereg átalakításának tervére vonatkozó, a szövegben érintett tanácskozásokról lásd a következő műveket: József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. V. 870–877; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Bp., 1992. (reprint) II. 361–362; Graf Arthur Polzer-Hoditz: *Kaiser Karl: aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*. Zürich–Wien, 1929. 543–546.
10. Az osztrák politikai és a katonai körök súlyos aggodalmairól Wekerlénak a magyar hadsereg „önálló kiépítésére” vonatkozó programja ellen lásd Alexander Spitzmüller-Harmersbach: *Der letzte österreichisch-ungarische Ausgleich und der Zusammenbruch der Monarchie*. Sachliches und Persönliches. Berlin, 1929.

- 79–83; Graf Arthur Polzer-Hoditz: *Kaiser Karl: aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*. Zürich–Wien, 1929. 544.
11. Budapesti Hírlap 1918. január 8.
12. Január 22-én Tisza Wekerlével Bécsbe utazott, és január 23-án királyi kihallgatáson jelent meg. Budapesti Hírlap 1918. január 23. és 24.
13. Budapesti Hírlap 1918. február 2. és 3.
14. Budapesti Hírlap 1918. február 5.
15. OKN 1910/XXXVIII. 251–252.
16. Budapesti Hírlap 1918. február 7.
17. Budapesti Hírlap 1918. január 27. Károlyi Mihály február 7-én beszédet tartott a képviselőházban, amelyben éles bírálatot mondva a pártalakító kormányprogramról, Wekerle vállalkozását „teljes fiaskónak, teljes sikertelenségnek” bélyegezte, ugyanakkor hitvallást tett „a nemzetek örendelkezési joga mellett” és a pacifizmus „új világot, új morált” teremtő ereje mellett. (OKN 1910/XXXVIII. 260–266.)
18. Ludwig Windischgraetz: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin–Wien, 1920. 187. és Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Bp., 1992. (reprint) II 362–363.
19. Budapesti Hírlap 1918. április 16, 17, 20.
20. Sztéryny József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 91–96.
21. Budapesti Hírlap 1918. május 8.
22. Ennek fényében mondta Wekerle a május 7-i pártértekezleten elhangzott második felszólalásában e keserű szavakat: „Egy esztendeje múltott, hogy a választójogi kérdés akut jelleget öltött. Sajnálattal kellett látni, hogy közéletünknek ilyen meddő korszakát még át nem éltük. Tétleneknek kellett lennünk akkor, amikor tetteket, cselekedeteket, eredményeket várt tőlünk az ország. Zátonyra jutottunk a választójog kérdésében, mert láttuk, hogy annak keresztülvitele – legalább most – lehetetlen ügy, mint kontempláltuk.” TIKB. VI 741.
23. Budapesti Hírlap 1918. május 11.
24. Budapesti Hírlap 1918. május 12.
25. TIÖM. Nr. 2034.
26. TIÖM. Nr. 2038/b.
27. TIKB. VI. 891–894.
28. Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918, Tisza István gróf utolsó politikai missziója*. Bp., 1938; Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001. 457–463.
29. Eduard Ritter von Steinitz (Hg.): *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn*. Berlin, 1931. 339–353; Graf Stephan Burián: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923. 293–294; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Bp., 1992. (reprint) II. 372–375.
30. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII. 388. Ez a feljegyzés azért becses, mert Tisza a nyilvánosság előtt már nem nyilatkozhatott a bosnyák, illetve horvát kérdésben elfoglalt álláspontjáról, a szeme előtt lebegő megoldási módról.
31. „Tisza ott állt nagy igazságával. De a Monarchia, amelynek igazságát hozta ide le, már nem volt sehol. Ez a birodalom hagyta őt el s nem Sola és követérsai. Nem operett jelenet volt ez, hanem a szomorú játék közelgő vége.” Hegedüs Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza*. [Bp.] [1937] 358. A Tiszának szeptember 20-án átadott „délszláv nyilatkozat” hiteles teljes szövegét és a szeptember 21-i, drámai hatású „szarajevói jelenet” hírlírását megtaláljuk Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918, Tisza István gróf utolsó politikai missziója*. Bp., 1938. 167–171. és 190–192.
32. Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 187–188. Ezen időszak egyre terjedő forradalmi hangulatáról lásd Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 360–366; Ludwig Windischgraetz: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin–Wien, 1920. 278. Hiába kéri szeptember 29-i reichenauai kihallgatásán József főherceg a királyt, nem történik semmi érélyes lépés az összeomlásra vezető forradalmi aknamunka ellen. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII 387.
33. Budapesti Hírlap 1918. szeptember 29.
34. Budapesti Hírlap 1918. október 1.
35. Sztéryny József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 131. Az itt érintett koncentrációs tárgyalásokról és a koncentrációs kabinet újabb tervéről lásd Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 189–197; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 405–415; Budapesti Hírlap 1918. október 2.
36. OKN 1910/XLI. 273.
37. Tisza és Andrássy kibéküléséről, amelyet a király is alig akart elhinni, és csodának nevezett, lásd Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 197. és 201; Ludwig Windischgraetz: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin–Wien, 1920. 284. és Sztéryny József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 125–127.
38. TIÖM. Nr. 2039.
39. Ezt az osztrák bomlási folyamatot megdöbbenően mutatja az a többnapos nagy vita, amely Hussarek miniszterelnök október 1-jén elmondott képviselőházi beszédéhez fűződött, amelyben bejelentette Ausztriának a nemzetiségi autonómia jegyében szükséges mielőbbi átalakítását. Edmund von Glaise-Horstenau: *Die Katastrophe: die Zertrümmerung Österreich – Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten*. Zürich–Leipzig–Wien, 1929. 288–290.
40. Lajos Iván: *IV. Károly élete és politikája*. [Bp.] [1935] 432–443; Heinrich Lammasch: *Seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik*. Marga Lammasch (Hg.) Wien–Leipzig, 1922. 154–185. Ausztria bukása persze a vele legszorosabb kapcsolatban álló Magyarországot is magával rántotta. Az, hogy a Wilson-féle pontok, ezek-

nek az október 4-i békeajánlatban történt elfogadása és az ezen békeajánlattal kapcsolatos császári manifesztum mennyire felbátorította a magyarországi románoknál és szlovákoknál a magyar állam területi épsége és egysége elleni törekvéseket, azt világosan mutatja a román Vajda Sándor és a szlovák Juriga Nándor felszólalása a képviselőház október 18-i és 19-i ülésén. OKN 1910/XLI. 314–318. és 345–357. Érdekes módon Ausztriában ugyan ilyen bomlasztó hatásúnak tekintették Tisza István október 17-i beszédét, melyben beismerte, hogy a „háborút elvesztettük”.

41. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII 479; Graf Stephan Burián: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923. 302.

42. OKN 1910/XLI. 951.

43. OKN 1910/XLI. 953.

44. Az Újság 1918. október 24.; Gróf Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 202; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 444–446.

45. Közvetlenül fenyegető.

46. TIKB. VI 960.

47. Az Újság 1918. október 24.

48. TIKB. VI 961.

49. Hadik kormánya „baloldali koncentrációs” kormány lett volna Károlyiék kizárásával. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 499.

50. TIÖM. Nr. 379.

51. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 458–460; Lukachich Géza báró somorjai: *Magyarország megcsonkításának okai*. Bp., [1932] 78–79.

52. Az Újság 1918. október 24. és 25; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 446. 452. és 495–496.

53. Gróf Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 202. és 207–214; Sztérényi József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 153; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 455–484; József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII. 542–548. és 552–554, 563–564.

54. TIKB. VI 964–965.

55. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII. 564. József főherceg október 28-án azzal a kikötéssel szólította fel Károlyit kormányalakításra, hogy három miniszteri tárcára (belügy, honvédelem és igazságügy) ő, a főherceg fog jelöltet állítani, ezt azonban Károlyi nem fogadta el.

56. Lukachich Géza báró somorjai: *Magyarország megcsonkításának okai*. Bp., [1932] 110–124.

57. TIÖM. Nr. 2043/a-c.

58. Nyegle fölényeskedéssel, magabiztossággal.

59. Hozhatók fel érvek ez ellen is: egy szemtanú visszaemlékezése szerint az, amit Tisza híres október 17-i beszéde után tett, nem volt más, mint „egy ébrednivaló, félhalott, világból eltávozott ember reflexmozdulata”. Veres Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001. 492.

60. TIKB. VI. 966–967.

61. Az október 31-én és november 1-jén lezajlott, itt említett politikai eseményekről és az október 30-ról 31-re virradó éjjel kitört forradalomról lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Bp., 2005. 112–123; Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *Magyarország története 1918–1990*. Bp., [1995] 13–22.

